

שיעור יא

דרבנן דוחה דאורייתא?

רדיית פת מתנור כדי להציל מעבירה

פתיחה | איסור דרבנן דוחה דאורייתא | מבט חדש על האיבעיא של רב ביבי מתוך הסוגיה

פתיחה⁴¹

הגמרא בדף ג ב דנה בשאלתו של אביי בעניין דין ידו של אדם המתפקדת כאמצעי העברה בין הרשויות השונות. במהלך נסיונותיה לנתח את מעמדה של היד, מעלה הגמ' את השאלה האם אדם שמעביר את ידו האוחזת בחפץ מרשות היחיד לרשות הרבים בשבת, רשאי להחזירה לרשות היחיד, או שקונסים אותו להשאיר את היד בחוץ כל היום כולו. הגמ' משווה שאלה זו למקרה בו אדם מכניס פת לתנור בשבת, ועתה מבקש להוציאה לפני שתיאפה ויעבור על איסור דאורייתא. המשותף לשני המקרים הוא הספק האם נכון להפעיל תקנה דרבנן, אף שבפועל במצב עניינים מסויים היא עשויה לגרום לאיסור דאורייתא. במוציא ידו גזרת חכמים האופציונלית היא שישאירנה, והתוצאה האפשרית היא שהחפץ ייפול או יישכח ויעבור על איסור הוצאה. רדיה מן התנור אסרו חכמים משום שבות, ואם ישמור האדם את האיסור מדרבנן, תיאפה הפת כל צרכה, ויעבור על לאו מדאורייתא של מלאכה אופה. לאחר שדוחה הגמרא את ההשוואה, מתייחסת הגמרא לגופו של דין רדיית הפת מתוך תנור:

גופא, בעי רב ביבי בר אביי: הדביק פת בתנור התיירו לו לרדותה קודם שיבוא לידי חיוב חטאת, או לא התיירו? - אמר ליה רב אחא בר אביי לרבינא: היכי דמי, אילימא בשוגג ולא אידכר ליה - למאן התיירו? ואלא לאו - דאיהדר ואידכר - מי מחייב? והתנן: כל חייבי חטאות אינן חייבין עד שתהא תחלתן שגגה וסופן שגגה! אלא במזיד - קודם שיבא לידי איסור סקילה מיבעי ליה! - אמר רב שילא: לעולם בשוגג, ולמאן התיירו - לאחרים... (שבת ד א)

רב אחא התקשה בהכנת הנדון בשאלת רב ביבי. אם מדובר באדם שהניח את הפת בשוגג, ולא נזכר שעבר עבירה [הכנסת הפת לתנור], הרי שלהיתר אין משמעות כיוון שממילא לא יוציאה - שהרי לא נזכר. ומאידך, אם מדובר במצב שבו אדם נזכר שאם הפת תאפה

41. תודה לתלמידי אורן טוראל נ"י על סיכום השיעור ועל השותפות בלימוד.

יעבור על איסור דאורייתא, גם אז אין זה ברור כלל מה יועיל ההיתר, שהרי מהרגע שהאדם נהיה מודע לאיסור, אין הוא מביא חטאת, שכן נקוט בידינו הכלל כי אין לחייב בחטאת אדם שעבר עבירה שתחילתה בשגגה וסופה אינו בשגגה.

ההצעה המתבקשת היא שמדובר במקרה שהוא מזיד מתחילה ועד סוף, אולם לשון האיבעיא של רב ביבי איננה הולמת אפשרות זו, שכן אמר: "עד שיבוא לידי חיוב חטאת", ולכן מציע רב שילא שאכן מדובר בשוגג, והבעיה של רב ביבי עוסקת בשאלה האם נתיר לאדם אחר לרדות את הפת עבור הראשון שהניחה, כדי להצילו מן העבירה, למרות שיעבור על גזרת חכמים.

ננתח את הסוגיה בשני שלבים. בשלב הראשון סברה הגמ' שבעיית רב ביבי היא האם חכמים מעמידים את גזרותיהם גם כשיש סכנה שאדם יעבור בגלל זה איסור דאורייתא. בשאלה זו נדון בשתי בחינות:

א. במישור העקרוני והכללי של הבעיה: האם חכמים מעמידים גזרות ואיסורים שהטילו גם כשהמחיר הוא שאדם יעבור על איסור דאורייתא.

ב. לגופה של הסוגיה - מהי השאלה המשותפת לשני המקרים שבאמת הטרידה את הסוגיה - מתוך קריאה מדוייקת של מהלך הסוגיה.

בשלב השני, הסוגיה מעלה שאלות יסודיות מאוד אודות אחריותו של אדם אחד כלפי חטאיו של זולתו, ובעיקר - מה המחיר שהוא יכול או חייב לשלם כדי למנוע את חברו מעבירה. בשיעור הבא ננסה לשרטט את העקרונות ואת הכללים לפיהם יש להכריע בבעיות מעין אלה.

איסור דרבנן דוחה דאורייתא?

במבט ראשון, נדמה כי דיונו של רב ביבי משייך את עצמו לקבוצה רחבה של מצבים בהם נוצרת התנגשות בין גזירת חכמים לבין דין התורה. התוס' (ד א) מזכיר כמה מצבים כאלה, וכגון: שאסרו חכמים לטלטל איזמל בשבת לשם מילה, אף שיש בה איסור כרת, ואסרו להזות על טמא מת ביום השביעי לטומאתו בשבת, אף שיימנע מלאכול קרבן פסח, וציוו שיתעסק אדם בכבודו של מת מצווה אף שייטמא ולא יוכל להקריב קרבן פסח ועוד. באופן זה פירש כנראה רש"י את הסוגיה:

ומדלא חיישת להכי תפשוט בעיא דרב ביבי, דלא נמנעו חכמים מלהעמיד דבריהם מפני חשש שמא לא יעמוד האדם בהם ויעשה איסור חמור. (רש"י ג ב)

המתח בין איסורם של חכמים, הנראה כסותר על פניו את איסור התורה, גורם לנו לשאול מה מקור הסמכות ומהי ההצדקה של חכמים להעמיד את גזירותיהם באופן שיעקרו דבר תורה, וכי חשובים דברי חכמים מדברי תורה? שאלה אחת היא אודות סמכותם של חכמים, מנקודת מבטם, ושאלה שניה, בה נתמקד כעת, היא ההצדקה לשמוע לדברי חכמים במצבים כגון אלה, מבחינתו של האדם שצריך להכריע מה עליו לעשות.

בביאור עקרון זה של דחיית דאורייתא על ידי דרבנן הקודם לו, יש כמה דרכים. נציע אותן, ונציע במקביל אליהם נסיונות לבאר את האיבעיא של רב ביבי: האם ירדה את הפת שהניח בתנור - כדי להימנע מאיסור אופה מדאורייתא, או שיקיים מצוות חכמים לא לרדות אף שיגיע בפועל לידי איסור:

א. בסוגיה של כבוד מת מצווה, מסביר רש"י כיצד קרבן הפסח נדחה מפני החיוב ליטמא למת מצווה - שהוא מדרבנן, משום כבוד הבריות:

שב ואל תעשה שאני - דברים רבים התירו לעקור דבר תורה מפני סייג ומפני כבוד הבריות, היכא דאינו עוקר דבר במעשה ידי, אלא יושב במקומו, ודבר תורה נעקר מאליו, כגון תקיעת שופר ולולב בשבת, וסדין בציצית (רש"י ברכות כ א)

חכמים התירו לעקור דבר תורה כאשר אין מדובר על עבירה אקטיבית, אלא רק הימנעות מעשיית מצווה. כלומר, אם אותו אדם יטפל במת מצווה, התוצאה תהיה שטומאתו תימנע ממנו להקריב קרבן פסח, אבל אז הרי הוא כבר יהיה טמא, והקרבן יעקר ממילא, כלומר: באי עשייתו. לפי הסבר זה יש להציע את ספקו של רב ביבי כך: האם המקרה של מניח פת בתנור יש לנתח אותו כשב ואל תעשה, שהרי אם יקיים את גזירת חכמים הוא יימנע מפעולה, או שכאן משום שמדובר על לאו דמלאכת שבת, זה קום ועשה, שהרי עובר על הלאו, אף שלא על ידי מעשה בידיים. בקצרה האם אנו רואים את המצב בפת בתנור כשב ואל תעשה (מבחינת ההתנהגות) או כקום ועשה (מבחינת המעמד של האיסור).

ב. התוספות פותרים את הבעיה מכיוון שונה:

קודם שיבא לידי איסור סקילה - וא"ת מאי בעיא היא זו אם התירו לרדותה פשיטא שלא ישמע לנו אם נאסור לו ותני' ריב"א דאם לא התירו לא מיחייב סקילה כיון שמניח מלרדות ע"י מה שאנו אוסרין לו וכן בפסחים בס"פ האשה (דף צב. ושם) ערל הזאה ואיזמל העמידו דבריהם במקום כרת אלמא לא מיחייב כרת הואיל ורבנן הוא דאסרי ליה למיעבד פסח... (תוספות שבת ד א)

התוספות מצביעים על כך שההנחה שהאיבעיא של רב ביבי עוסקת במזיד תוביל למסקנה שיש בה מעט מן האבסורד: וכי יעלה על הדעת שאדם העתיד לעבור על איסור המחייב אותו בסקילה, לא יציל את עצמו מעבירה חמורה כזו, בשל גזירת חכמים, שעונשה מכת מרדות לכל היותר?! הם מזכירים גם את המקרים של ערל, הזאה ואיזמל, כדוגמאות למצבים שבהם חכמים העדיפו שאדם יעבור על איסור דאורייתא וישמע לדבריהם.

ריב"א תירץ שכאשר אדם עובר על איסור דאורייתא (לאו או עשה) מפני ששמע למצוות חכמים, הוא לא יתחייב כרת או סקילה, כי הסיבה לעבירה היא רצונו לשמוע דברי חכמים. יש מהראשונים מי שהבין שריב"א התכוין לפוטרו משום שהוא אנוס, שכן יהודי חייב, כלומר: אנוס, לשמוע בקול חכמים. אמנם הגדרה זו קשה מעט, שכן החיוב לא נוטל ממנו את האפשרות לבחור. יותר נראה, שטענת ריב"א נובעת מתפישה מהותית של החובה

לציית לחוק, ולדעתו תהא זו טעות מושגית להניח שהוא עובר איסור. אדם עומד בפני מצב שבו יש שתי הוראות חוק (הלכה) שחלות עליו, אלא שהוא יכול לקיים רק אחת מהן. מה יעשה? חכמים הורו לו שגם במצב כזה אסור לעבור על גזרתם. ממילא, מבחינתו של האדם, זו הוראת החלכה, שאסור לרדות, ובדוגמאות האחרות: לא לטלטל, לא להזות. מעתה, אבסורד יהיה שהחוק עצמו (ההלכה) ייטען כלפיו: מדוע עברת על מצות ה' וחיללת שבת, שכן אדם שפועל על פי ההלכה, והרי הלכותיה של תורה מסורות לחכמים, ובכלל זה מצבי ספק וקונפליקט, איננו עובר איסור, מהטעם הפשוט שהוא ציית להלכה. יש להוסיף ולהסביר את דבריו, שמבחינתו של האדם, בכל מצב יכולה לחול רק הוראת חוק אחת. האזרח הישראלי "שמור החוק" איננו צריך לשאת על כתפיו את פתרון הסתירות הפנימיות שקיימות בהלכה. ההלכה איננה מופיעה בפניו כגושים מחולקים של ידע (כגון: דאורייתא ודרבנן, או הלכות פסח והלכות מת מצווה) אלא כאחדות הרמונית וחד משמעית. כלומר: הוא מחוייב לשורה התחונה, למסקנה, שהיא תמיד מה שפירשו והכריעו חכמים שבידיהם ניתן הכוח לפרש את דברי התורה. מעתה, בהגדרה, אם חכמים משתמשים בסמכותם ומורים לעבור על דברי תורה, מבחינתו של האזרח הקטן אין עוד דילמה - אלא זו הוראת החוק היחידה הרלוונטית לגביו. יש לציין שרש"י לא סבר כן, שכן כתב שאכן יבוא לידי איסור סקילה וכתר: "אבל הכא אי קנסינן ליה מלרדות - על כרחיך יתחייב מיתת בית דין" (רש"י ג.ב). אפשר לדחוק ולומר שרש"י כתב זאת מנקודת המבט של "המחוקק", חכמי התורה, שהם חייבים לקחת בחשבון שאם יאסרו עליו לרדות - הוא בפועל עומד בפני איסור סקילה, ולא שהחיוב יוטל עליו בפועל. אבל, פשטות דברי רש"י שהאחריות לבחור בין שתי אפשרויות נשארת אחריותו של האזרח, ואם הוא יישמע לדברי חכמים הוא יעמוד בפני האשמה בחילול שבת. רש"י הבין, כך נראה, שהוראת חכמים שלא לרדות איננה חלה באופן ספציפי על המקרה הזה שבו יבוא לידי איסור סקילה, ורב ביבי שואל את השאלה כלמדן, ולא כפוסק, כלומר כמי שבעצמו מבקש תשובה לשאלה מתוך עיון תיאורטי. ריב"א סבר שהשאלה של רב ביבי היא מה עלינו לפסוק, כפוסקים, ומכאן באה מסקנתו שבכל מקרה לא יעבור על איסור.

ג. התוספות ישנים מציעים שזה עצמו ספקו של רב ביבי, האם ריב"א צודק, ואדם לא חייב על חילול שבת אם חכמים הם שאוסרים עליו לרדות, והיא עצמה הסיבה שאפשר לאסור עליו, או כרש"י, והחיוב נשאר בכל מקרה, ולכן יהיה מותר לו לרדות.

ד. אפשרות נוספת לביאור ספקו של רב ביבי היא שהוא הסתפק במחלוקת הרש"ש והמנחת חינוך.⁴² הרש"ש סבר שמעשה האיסור במלאכה כגון זו, מלאכה תהליכית הנמשכת הרבה זמן, הוא הכנסת הפת לתנור. המנ"ח קבע שזו מלאכה תהליכית, ולכן רק בסופה (אפיית הפת בפועל) היא מוגדרת כמלאכה. אם מעשה האיסור הוא הכנסת הפת לתנור, אין שום סיבה שנתיר לו לרדות כיון שהוא כבר ביצע את העבירה בעבר, אך אם האפייה בפועל היא השלמת מעשה המלאכה, הרי ניתן עוד לשנות את התוצאה ולהשפיע על האיסור, שאם ירדה, לא יגיע לידי איסור סקילה, ולכן נתיר לו לרדות.

מבט חדש על האיבעיא של רב ביבי מתוך הסוגיה

ואולם, יחד עם כל התירוצים הללו, המנסים ליישב את הדין בסוגייתנו עם שאר מקרים שבהם גזירת חכמים מתנגשת עם דין התורה, ייתכן כי קריאה נוספת בסוגיה תגלה שהספק שלה הוא אחר, וספציפי הרבה יותר. נתבונן במהלך הסוגיה בה הובאה שאלתו של רב ביבי:

ואיבעית אימא: אידי ואידי למטה מעשרה, ולא ככרמלית דמיא, ולא קשיא: כאן - מבעוד יום, כאן - משחשיכה, מבעוד יום - לא קנסוה רבנן, משחשיכה - קנסוה רבנן. - אדרבה, איפכא מסתברא: מבעוד יום, דאי שדי ליה לא אתי לידי חיוב חטאת - ליקנסוה רבנן; משחשיכה, דאי שדי ליה אתי בהו לידי חיוב חטאת - לא ליקנסוה רבנן! ומדלא קא משנינן הכי, תפשוט דרב ביבי בר אביי. דבעי רב ביבי בר אביי: הדביק פת בתנור, התירו לו לרדותה קודם שיבא לידי חיוב חטאת או לא התירו? תפשוט דלא התירו!. (שבת ג ב)

הגמרא דנה בשאלת אביי אודות אדם שהושיט ידו מרה"י לרה"ר אם יכול להחזירה. היא מציגה שתי ברייתות סותרות, אחת מתירה ואחת אוסרת, ובתירוצה האחרון אומרת שההיתר הוא כשהוציא ידו מבעוד יום, שכיוון שהוציא בהיתר לא קנסוהו חכמים, והאיסור הוא משחשיכה. שואלת הגמרא: מדוע לא לומר הפוך, שהרי אם אוסרים כשהוציא משחשיכה, יכול הוא להגיע לידי איסור הוצאה וסקילה, ונאמר שמבעוד יום קנסו, ומשחשיכה לא? ומדלא אמרינן כך, מציעה הגמרא לפשוט את איבעיית רב ביבי, שמעלה שאלה דומה, כלומר: גזירה דרבנן שקיומה יביא לידי איסור דאורייתא, ולפי תירוצנו שקנסו משחשיכה, אף בבעיית רב ביבי נאסור עליו לרדות, למרות שיבוא לידי איסור אפיה.

נראה להבין שהבעיה המשותפת לשאלת אביי ולשאלת רב ביבי איננה נוגעת לשאלה האם דרבנן דוחה דאורייתא בדרך כלל, אלא באופן ממוקד למערכת היחסים הספציפית שיש לאיסור דרבנן שכאן עם האיסור דאורייתא שעליו עתיד האדם לעבור. לו הבעיה בסוגייתנו נבעה מהמתח הכללי בין דרבנן לדאורייתא, היה ראוי שהגמרא תניח לפנינו את שאר המקורות שעוסקים בנושא, כגון אלה שהביאו התוספות (ג א).

ברוב המצבים האחרים שבתלמוד ההתנגשות בין הגזירה דרבנן לאיסור דאורייתא היא נסיבתית ומקרית, כלומר: אין שום קשר בין שני הדינים, הדאורייתא והדרבנן, שהאדם מוכרח מכורח הנסיבות לעבור על אחד מהם. המקרים של טלטול בשבת לשם מילה, כבוד מת מצוה שדוחה קרבן פסח, הזאה בשבת לשם קרבן פסח וכיו"ב, הם כולם גזירות חכמים כלליות, שעקב נסיבות אקראיות (שכחו להביא את הסכין, האדם פוגש מת מצווה בדרכו, היום השביעי של טהרתו מטומאת מת נופל בשבת שהיא ערב פסח וכל כיו"ב) קיום גזירת חכמים יימנע את קיום המצווה מן התורה: לא תהיה מילה, לא יתקע בשופר, לא יהיה קרבן פסח. רק בגלל נסיבות זמן ומאורע נזדמנו שני האיסורים לפונדק אחד והפכו לבעיה אחת. אך בשני המקרים שלפנינו, גזירת חכמים תכליתה למנוע בדיוק את האיסור שאנו חוששים כעת שהאדם יעבור עליו. הם גזרו על רדייה, כדי שלא יבוא אדם לידי טעות ויאפה אך במקרה דנן שכבר הניח פת

בתנור, אם יאסרו עליו לרדות, הגזירה תגרום שבפועל יאפה. וכן הדבר במי שהוציא את ידו לחוץ. אנחנו קונסים קנסות שונים שתכליתן להגביל את האדם ולמנוע אופנים שונים של "מעין הוצאה", כגון אדם שעומד ברשות אחת ומעביר ידו לשניה. אך כאן, איסור על הכנסת היד חזרה שמא יוביל לתוצאה שהפוכה למטרת הגזירה, ויביא להנחת החפץ ברה"ר? הזיקה הברורה בין שני המקרים מוליכה אותנו למסקנה ששאלתו של רב ביבי עוסקת במקרה ייחודי בו שמירת הגזירה תוביל למצב שבו התוצאה שנשיג בפועל תהיה הפוכה מתכליתה המקורית, ונמצא האדם עובר על איסור תורה.

נציע שני אופנים להבנת הדילמה הייחודית של רב ביבי. נראה שהצד שאומר שתתקיים הגזירה על אף מחירה, נוקט בקו מחשבה פורמאלי: זהו החוק (הגזירה), ואין לעבור עליו, והצד השני מפעיל חשיבה תכליתנית: מה יהיו תוצאות הפעלת הגזירה במצב עניינים כזה, ואם תושג תכלית הפוכה, עדיף שתתקיים נשמת הגזירה (מניעת מצבים של עשיית מלאכה בשבת) על ידי ביטולה הרגעי (כלומר: שירדה את הפת, או ישיב את ידו לרה"י). דרך אחרת להבנה שהשאלה היא האם אנחנו מעדיפים להשיג את התוצאה הטובה ביותר בסיטואציה העכשווית, כלומר, לחשב בכל מצב באופן רציונלי מה המחיר הנמוך ביותר שהאדם יהיה חייב לשלם, ואז כמובן שעדיף שאדם לא יגיע לידי איסור דאורייתא, שמחירו גבוה, או שאנחנו מחשבים את ערכה של הגזירה באופן כללי, עבור כל האזרחים שיעמדו במצבים דומים. אם תהיה הגזירה תקיפה וחזקה, עד כדי כך שאפילו מול איסור דאורייתא היא תעמוד, יילמדו כולם להיזהר מאוד מפעולות מרדיה או הוצאה, ונמצא הפסדו של אותו אדם, יוצא בשכר העקרון שעמדה הגזירה בעבורו, ובשכר מניעת מעשי עבירה במקרים אחרים.